

M. Zahid Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki (ed.). *İslâm Düşüncesinde Mizaç Teorileri*. Nobel-İLEM Kitaplığı, 2016. 196 sayfa. ISBN: 9786053204800

M. Zahid Tiryaki and Kübra Bilgin Tiryaki (eds.). *Personality Theories in Islamic Thought*. Nobel-İLEM Publications, 2016. 196 pages. ISBN: 9786053204800

Merve SÜRMEĠ*

İnsanın kişilik özelliklerinin doğuştan mı yoksa sonradan mı kazanıldığıyla ilgili tartışmalar, kadim olduğu kadar günceldir de. Felsefe tarihine bu gözle bakılınca, Empedokles'te (m.ö.490[?]/430[?]) dört element teorisi olarak başlayan, Hipokrat (m.ö. 460 [?]-375 [?]), Galen(ö. 200 [?]), İbn Sînâ (ö. 428/1037) , Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) gibi önemli isimlerle devam eden süreçte birçok teorinin ortaya atıldığı görülür. Editörlüğü M. Zahid Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki tarafından yapılan bu kitapta ise, yukarıda zikredilen isimlerden bazılarının görüşleri farklı yazarlar tarafından ayrı ayrı ele alınmıştır. Çalışma bir giriş, yedi bölüm ve dizinden müteşekkildir. Kitabın düzeninde kronolojik bir sıra gözetilmiş olup İslam düşünce geleneği içerisinde mizaç teorileri konusunda öne çıkan bilginlerin ele alınması amaçlanmıştır. Hitap ettiği okuyucu kitlesine bakarsak kitabın, hem konuyla ilgili başlangıç düzeyinde bilgi sahibi olmak isteyen okuyuculara hem de İslam mizaç teorileri hakkında derli toplu bir bilgi kaynağı arayan araştırmacılara dönük hazırlandığını söyleyebiliriz. Kitabın, M. Zahid Tiryaki ve Kübra Bilgin Tiryaki tarafından kaleme alınan "Mizaç Tartışmalarının Dünü Bugünü" başlıklı Giriş bölümünde yazarların felsefenin temel tartışmalarından biri olan 'karakterin oluşumunda ve farklılaşmasında tevarüs edilen biyoloji ve kalıtsal özelliklerin mi yoksa yaşanan deneyimler çeşitliliğinin mi esas olduğu' tartışmasına farklı bilim insanları ile çalışarak ışık tutmayı amaçladıkları belirtilmiştir. Bu tartışmadan kısaca bahsettikten sonra diğer makale sahiplerinin yazılarının konuyla ilgisinin açıklaması kitabın bütüncül olarak değerlendirilmesini kolaylaştırmıştır. Ancak yine bu giriş bölümünde "XX. asır ortalarında biyolojinin beceri, davranış ve tutumlardaki insan çeşitliliğinin açıklanmasında gereksizliği ve hatta bu düşüncenin neredeyse bir dogma olduğu" (s.3) yönünde kurdukları cümle ciddi bir tashihi hak etmektedir. Birincisi hangi alanda böyle bir dogmanın olduğu bilgisi verilmemektedir, ikincisi de aynı yüzyılın ortalarında biyologlar farklı laboratuvarlarda takımlar halinde insanın kalıtım maddesini modelleme çalışmaları yaparken aynı zamanda böyle bir dogma veya iddianın varlığı savunulur gözükmemektedir. Yine aynı bağlamda "deneyime öncelik veren psikanaliz ile John B. Watson'da (ö. 1958) en son noktasına ulaşan ve insan davranışının biyolojisinden bütünüyle bağımsız olduğunu savunan davranışçılık gibi çağdaş psikoloji akımları ağırlık kazanmıştır."(s.3) ifadeleri tenkide muhtaçtır. Çünkü aynı yüzyılın ortalarında James Watson ve Francis Crick DNA modellerini ortaya atmışlar ve insan dahil tüm canlılardaki kalıtım materyalinin esrarını büyük çoğunlukla çözmüşlerdir. İddianın aksine DNA molekülü ve kalıtım bilimi, davranışçı psikologlara davranış kalıtımını da zorlayacak enstrüman ve argümanları sağlamıştır. Bununla birlikte, James Watson'ın doktorasını sinir sisteminin gelişimini de ilgilendiren bir konuda yapmış olması yazarların iddia ve yorumları ile çelişmektedir. Öte yandan "içinde buldukları dönemin yeni konjonktürü sebebiyle bazı psikologların kalıtıma dayalı farklılıkları daha eşitlikçi ve daha liberal olmak adına göz ardı etmiş oldukları (s.3) şeklindeki yaklaşımları makul ve yerindedir. Giriş bölümünün sonlarına doğru ise (s. 5-7) kitapta yer alan bölümlerle ilgili özet bilgilendirme yapılmaktadır.

* Yüksek Lisans Programı Öğrencisi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi ve Felsefesi Ana Bilim Dalı, merveguzum13@icloud.com, (<https://orcid.org/0000-0002-2727-4816>).

İkinci bölümde karşımıza Harun Kuşlu ve Metin Aydın'ın birlikte kaleme aldıkları “Galen Düşüncesinde Mizacın Ahlakla Tesiri” başlıklı makale çıkmaktadır. Yazarlar ilk olarak Galenci mizaç teorisini, Galenci psikoloji ve onun ahlakla olan ilgisi bağlamında ele almaktadırlar. Tarihi seyir içerisinde Empedokles'in dört fiziksel unsur ve Hipokrat'ın dört tabii nitelik konularındaki görüşleri ele alındıktan sonra bu görüşleri mizaç teorisi olarak sentezleyen Galen'in görüşlerine yer verilir. Galen'in düşüncesi şu tek cümleyle anlaşılabilir “bedenin cevheri olan mizaç onun kuvvelerini, kuvveler fiil ve infiallerini, fiil ve infialler ise insanın huylarını/ahlakını belirler.”(s.10) Buna göre Galen açısından bedenden bağımsız bir nefis düşünülemezken, nefsin kısımları vücudu oluşturan organların fonksiyonlarıyla temellendirilir. Yazarlar, Galen'in bireyler arasındaki ahlak ve huy farklılığını mizaç teorisiyle açıkladığını belirtirler ve Galen'in örnek olarak çocukları gösterdiğini naklederler. Galen– Platon mukayesesi yaparak Platon'u takip eden Galen'in, ondan farklı olarak nefsi bedenden ayrı bir cevher olarak düşünmeyişinin altını çizerek (s.13). Ayrıca Galen'in nefsin bedenin mizacına tabii olduğu ifadesinden hareketle şu soruyu sorarlar: “Eğer Galen'in dediği gibi ruhun kuvveleri ve yetenekleri buldukları organın mizacına bağlıysa bedenin mizacının değiştirilmesi durumunda ruhumuz da değişir mi?” (s.16) Yazarlar, Galen'in bulunduğu dönemde de cari olan anlayışa göre uygun yiyecek ve içeceklerle entelektüel kuvvelerin geliştirilebileceğine, bununla birlikte fiziksel egzersizlerin ruhun kuvveleri üzerinde ciddi etkileri olduğunu düşündüğünü belirtirler. Galen'e göre bedenin mizacı değiştiğinde nefsin kuvvelerinin de değişebileceğini söyleyip ardından Galen'in mizaç ve ahlak ilişkisine olan görüşlerini ele alırlar. Galen'e göre uzuvların şekli mizaca tabidir ve mevsim değişince huy da ahlak da değişir. Yazarlar bu iki hükümden ilkini ele almayı ikincisi üzerinde durmayı yeğlerler. Onlara göre Galen, insanın doğuştan iyi veya kötü bilgisine sahip olarak dünyaya geldiğini ima eder. Galen'in, kişilikte egemen konumda tuttuğu mizaçlar sebebiyle eğitimin reddi durumu özellikle dikkat çeker. Galen'in ahlaki eğitiminin ‘istenenin inşası’ noktasından çok ‘mevcudun açığa çıkarılması’ noktasına odaklandığı sonucuna varırlar. Bu bölüm “Nefsin kuvvelerinin bedenin mizacına bağlı olduklarına dair Galen'in risalesi”(s.25) ile tamamlanır. Kanaatimizce, bu bölüme getirilebilecek eleştirilerden bir tanesi, kaynak yetersizliğidir. Nitekim bu bölümde doğrudan Galen'e atfedilen ikişer tane İngilizce ve Arapça tercüme kaynağı bulunmaktadır oysa El-Câhiz ((ö. 255/869) odaklı bir sonraki bölümde bile -daha sonra ele alınacağı üzere- Galen'e atfedilen yedi Arapça tercüme kaynağına yer verilmiştir. Galen hakkındaki bir bölüm için onun hakkında yazılan kaynakların daha detaylı incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Üçüncü bölümde “El-Câhiz'in Mizaç Düşüncesi: Yeni Bir Ahlak Edinmenin İmkânı Üzerine” başlığıyla Yunus Cengiz karşımıza çıkmaktadır. Bu bölümde, insanın mutluluğu ve ahlakın inşası gibi konularda düşünce ve eser üreten tek insanın El-Câhiz olduğunun altı çizilir. El-Câhiz'in çoğu zaman bilinemezci tavır ele aldığı, net ifadeler açıklamaktan kaçındığı, nefisle ilgili olarak “nefs mekân olarak göğüs kafesiyle çevrili olan kalpte bulunmaktadır ve bedendeki organlar nefsin gerçekleştirdiği tüm durumlar için birer araçtır.”(s.32) sözleri yazarlar tarafından aktarılır. El-Câhiz'in ifade ettiği “nefsin kalpte mütemekkin olduğu” ve “düşünmenin kalpte mi beyinde mi gerçekleştiğinin bilinmeyeceği” ifadeleri günümüz felsefecileri, psikologları ve nörobilimcileri tarafından irdelenmesi gereken bir konudur. Hatta bu konuda günümüz tıp ve biyoloji verileri dikkate alınmalıdır. “Hiçbir şey doğaların talebi ve nefsin arzusu kadar etkili değildir.” (s.35) iddiası ise bir tespitten öte *Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisinde* ele alınan fizyolojik ihtiyaçların önceliği konusunda Klasik bir okumanın da mümkün olduğunu gösterir. Bu bölümde verilen bilgilerden ve meselenin ele alış şekline çıkarılacak önemli sonuçlardan ilki El-Câhiz'in nefis tanımı yapmaksızın kendinden önce gelen bilgiyi naklettiği, ancak mizacın dengelenmesi için nefste görülen farklı niteliklerin birbiri ile etkileşimini kümün teorisinden¹ hareketle ele aldığı ve en önemlisi de hayvanlar aleminde yaptığı gözlemleri insan üzerinde çıkarımlar yapmada kullanmaya teşebbüsüdür. El-Câhiz'a göre nefsin tabii karışımlarını dengeye sokan şey ‘bilen’ olmaktır. Ne var ki bunun için insan tarafından çaba gösterilmesi gereklidir. Yani kitapta bahsedildiği gibi “bahse konu olan nefis eğitiminin, toplumdan izole olmakla değil, aksine

¹ Nazzâm'a atfedilen bu teori tüm varlıkların tek bir seferde yaratıldığını öngörmektedir.

toplum içinde kalmakla, iştah duyulan ile karşı karşıya gelerek ve erdemli görülen davranışların toplum içinde sürekli yinelenmesiyle (pekiştirme) gerçekleşecektir.” (s. 49).

Dördüncü Bölüm Kübra Bilgin Tiryaki tarafından kaleme alınan “Ebû Bekr er-Râzî (ö. 313/925) Düşüncesinde Mizaç Teorisi” başlıklı makaleye ayrılmıştır. Razi'nin Galen eleştirisinden hareketle, canlılığın kaynağının doğaya da canlılığını veren ve doğanın dışında bir ilkede aranması gerektiği düşüncesi ile canlılık ilkesinin kaynağının da ancak bilinçli olan varlık olacağı iddiası iyi çözümlenmiştir. Ebû Bekr er-Râzî 'nin nefse kısıtlama getirmesi ve bunu Tanrı'nın üstünlüğünü belirtmek için yapmış olduğu vurgusu ise makale bağlamındaki tutarlılığı açısından oldukça yerinde bir ifade olmuştur. Böylece “maddenin ortaya çıkışının bireyselleşme sürecindeki nefsin heyûlâya meyletmesi ile gerçekleştiği”(s.59) yönündeki açıklama bölüm içerisinde temellendirilmiş olur. Ebû Bekr er-Râzî 'nin madde algısına dair verdiği bilgilerle dört unsur ve feleklerin yaratılmış ilk ve mutlak heyûlânın atomlardan oluştuğu, ikinci heyûlânın madde ve cisim olarak ikiye ayrıldığı düşüncesi doğru bir şekilde ele alınmıştır. Bölüm başında da belirtildiği gibi (s.57) Ebû Bekr er-Râzî 'nin âlem tanımından insan tabiatına doğru bir sıralama gözetilmiştir. Ancak kitabın genel amacı düşünüldüğünde tanımlama kısmının oldukça uzun tutulduğu göze çarpmaktadır. Ebû Bekr er-Râzî 'nin kan, balgam, sarı safra ve kara safra tanımlamaları ve işlevsellikleri hakkında bilgilerinin anlatıldığı kısımda “kaynağı karaciğer olan kanın devinimi damarlarda gerçekleşmektedir.” (s.69) cümlesinin verilmesi ise önemli bir noktaya işaret etmektedir. Her ne kadar Galen'in nefsin tabiatın içinde olduğu görüşünü benimsememiş olsa da Ebû Bekr er-Râzî, Galenci anlayışı kabul ederek karaciğeri merkez kabul etmiştir. Bölümde dikkat çeken başka bir nokta ise günümüzde de kullanılan palpasyon tekniğinin Ebû Bekr er-Râzî tarafından dört niteliğin belirlenmesi için kullanıldığının ifade ediliyor olmasıdır (s.71).

Beşinci Bölüm Sümeyye Parıldar'ın kaleme aldığı “Fârâbî Felsefesinde Mizaç Teorisi” başlıklı yazıyı içermektedir. Bölümün giriş kısmında, Fârâbî'nin (ö. 339/950) kozmoloji konusundaki düşünceleri detaylı olarak verilerek insan tabiatı konusundaki düşüncelerinin desteklenmesi amaçlanmıştır. Bölümün yaklaşık üçte ikisinde Fârâbî'nin kozmoloji ile ilgili düşünceleri üzerinde durulurken yalnızca üçte birinde mizaç ile ilgili düşünceleri işlenmektedir. Fârâbî'nin insanın ilk mizacının ilk makullerin kabulüyle başladığı iddiasının ve akabinde kemale giden yolun mizacına bağlı olduğunu söylemesi, bu eserde her ne kadar başlarda mizacın değiştirilemez olduğunu düşündürse de akabinde yer verilen fazilet ve rezilet kavramları aslında tabii eğitimle insanın mizacının değiştirilebileceğini göstermektedir.

Altıncı Bölümde “İbn Sînâ'nın Mizaç Tanımı Üzerine: eş-Şifa / el-Kevn ve'l Fesad, VI'nın Karşılaştırmalı Bir Analizi” başlığı ile İbrahim Halil Üçer karşımıza çıkmaktadır. Üçer, yetkin bir giriş kısmından sonra konuyu terminolojik ve problematik arka planlarda incelemiş, ardından İbn Sînâcı yoruma dikkat çekerek İbn Sînâcı Mizaç Teorisi'nin Soru(n)larını ele almıştır. Terminolojik arka plan kısmında Yunanca *'miksîs* (μῆξις) ve *krasis* (κρᾶσις) terimlerinin ve bunların Arapça karşılıkları olan *hilt* (kökü خلط) ve *mizaç* (kökü مزج) kelimelerinin verilip hem Aristoteles'te hem de İbn Sînâ'da kullanımlarının ele alınmaması konuya yabancı olanlara karışık görünüyor olsa da konu üzerinde çalışanlar için oldukça gereklidir. Üçer'e göre İbn Sînâcı terminoloji antik şarihlerle aynı istikamettedir. Problematik arka planda ise Aristoteles'in oluş ve bozuluşta ortaya koyduğu unsurların karışımı ile ilgili üç ihtimalden bahisle özellikle mizaçta niteliklerin korunması ve etkileşime girmesi hususunun altı çizilir. Kitabın genelinde Hipokratçı Mizaç Teorisinden bahseden bir bölüm -ne yazık ki- bulunmamasına rağmen, Üçer tarafından kaleme alınan bu bölümde hem metin içinde bahsediliyor hem de dipnot olarak esere atıf yapıyor olması kitabın geneli için bir dezavantajdır. Üçer, yine Stone'a atıfla, İbn Sînâ tarafından, muhtemelen bi'l fiil ile fi'l arasındaki bir tercüme hatasından veya yanlış anlamadan kaynaklanan bir sebeple müphem bıraktığı iddia edilen bir hususu, İbn Sînâcı doğa felsefesini ve metafiziği dikkate alarak, doğrudan doğruya Aristotelesçi teori üzerindeki bir İbn Sînâ olarak takdim etmesi enteresandır. Üçer, kitaptaki yegâne tabloda Aristoteles, Galen, İskender, Philoponus, Proclus ve Simplicius ve nihayet İbn Sînâ'da karışımı oluşturan ayırt edici hususları sıralar. Son kısımda Üçer, İbn Sînâcı mizaç teorisinin metafizik, epistemoloji, psikoloji, ahlak ve biyoloji alanlarına

giren konularda birtakım sorular doğurduğunu iddia eder. Bunlardan özellikle biyoloji ile ilgili olduğunu iddia ettiği sorular günümüzde psikoloji kapsamında değerlendirilebilir. Bu soruların bazılarında “kişilik” başlıklı güncel psikoloji kitaplarında işaret edilmektedir.

Yedinci Bölüm, İbrahim Aksu'nun “İbn Sînâ Felsefesinde Mizaç-Ahlak İlişkisi” adlı çalışmasıyla devam etmektedir. Bu bölümde eserin genelinde bulunmayan ve aslında daha önce yapılması gerektiğini düşündüğümüz tanımlamalara yer verilmiştir. Ancak bir önceki bölümde Üçer'in örtülü olarak bahsettiği emergent özellikten bu bölümde de tekrar bahsedildiği görülmektedir. Ayrıca mizaç tanımını ele alırken felsefe açısından bakan yazarın tıp kaynaklarından da yararlanmamış olması dikkat çekmektedir. İbn Sînâ'ya göre Mizaç Çeşitleri şeması (s. 130) eserde bulunan tek şema olmasının yanında oldukça açıklayıcı olmuştur.

Kitap, M. Zahit Tiryaki'nin kaleme aldığı “Fahreddin er- Râzî'nin Mizaç Teorisi” başlıklı yazısıyla tamamlanmıştır. Yazar, makalenin giriş kısmında kendinden önceki yazarların kaleme aldığı makalelere atıf yaparak eserin sürekliliğini vurgulamıştır. Ayrıca Fahreddin er- Râzî'den (ö. 606/1210) hareketle İbn Sînâ'nın *el-Kanun fi 't-Tıb* adlı eserine atıf yapıyor olması da dikkat çekicidir. Çünkü İbn Sînâ mizaç meselesini farklı kitaplarında ele alır. Razi'nin birinci ve ikinci mizaç tanımlarının verilmesi bahsinde niçin civa ve kükürdün seçildiğinin açıklanmaması veya tartışılmaması ise önceki bölümlerde verilmeye çalışılan, beliriveren (emergent) özellikler açısından eksik kalmıştır.

Sonuç olarak eser psikoloji, felsefe, bilim tarihi vb. alanlarda ‘insan mizacı’ üzerine çalışmalar yapan kişilere başlangıç niteliğinde bir kaynaktır. Anlaşılır üslubu genel okuyucu kitlesine de hitap etmesini sağlarken makalelerin kronolojik sıraya göre dizilmesi eserin bütüncüllüğünü ön plana çıkarır. Tüm bunların yanında kitabın geneli ile ilgili en önemli sorunlardan ilki giriş bölümünde (s. 7) ismi anılıyor olmasına rağmen, antik düşüncedeki mizaç teorisini İslam düşüncesine entegre eden Alî b. Sehl Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonra) gibi bir ismin kitap içerisinde ayrı bir bölümde ele alınmayışındır. Nitekim Taberî, *Firdevsu'l Hikme* adlı eserinin 3. kısmında mizaçlar konusunu ele almaktadır. Bununla birlikte, kitap genelindeki makalelerin çoğunun Hipokrat'a atıflarla örülü olmasına rağmen, özel bir başlık altında Hipokrat'ın ‘İnsanın Doğası’ çalışmasına hiç değinilmemektedir. Yine de yukarıda belirttiğimiz noktalar hususunda ekleme ve çıkarmalar yapılarak çalışmanın genişletilebilirliği ve geliştirilebilirliği de mevcuttur. Modern psikolojinin yeni yaklaşımlarda bulunduğu kişilik tiplerine, Tiryaki'nin bu eserde geçmişten ışık tutarak yeni bir bakış oluşturması oldukça yerinde olmuştur.